

KAHEST AIAST JA MÕNEST MULLAST

Kaplinski aiad ja peenramaad

ENE-REET SOOVIK

Aedasad on kirjanduses kujutatud läbi aegade. Need on meieni jõudnud alates piibli loomisloost ja teistegi kultuuride ning traditsioonide müütilistest aedadest, tuletab oma selleteemalist monograafiat alustades meelde aia ja kirjanduse seoseid põhjalikult käsitlenud briti kirjandusteadlane Shelley Saguaro (2006). Saguaro osutab teema avarusele ja komplekssussele, mainides kõivõimalikke aiatüüpe, aegade esinemisviise ja funktsioone nii reaalsuses kui ka kirjandusteoste lehekülgedel. Ühte aiaga sageli seostatavat mõõdet illustreerib mullu välja antud rahvusvaheline ja aastatuhandeteülene aiakirjanduse antoloogia „Aia rõõmud” (vt Hardyment 2014), mida kirjastuse kodulehel¹ tutvustatakse nõnda: „Selles klassikalises aiakirjanduse kogumikus esitletakse aeda kohana, kus meie tegusad maailmas tröösti leida, armastajate pelgupaigana ja isegi maapealse paradiisina.” Tutvustuslõik lõpeb nendinguga, et aiad „on kaua kasvatatud palju rohkemat kui taimi, mida nad sisaldavad – nende rahul, korrastatusel ja eraldatusel on pikk traditsioon ka sullejooksu inspireerimises ning hingetoiduse pakkumises.” Sellesse lohtu ja rahu pakkuva õndsaliiku aia pikka traditsiooni paigutub ka Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse aiakonverentsi (11.–12. juunil 2015) motoks valitud Marie Underi tsitaat, „...roheline õndsad lootused”. Käesoleva teksti aluseks on sel konverentsil peetud ettekanne, mis keskendus aia esinemiskujudele ning nende mullastele ja diskursiivsetele alustele Jaan Kaplinski luules, vaadeldes eelkõige XX sajandist pärit tekste.

Aed kui kaunis paik

Krestomaatilises varajases luuletuses „*** Meel unus mägede taha” kirjutab Kaplinski: „istud kivile aianurgas / kus laps kord Jumalat palus / juba õilmeid pillavad kirsipuud / kuis on see hea ning valus” (Kaplinski 2000: 32). See aed on kontemplatsiooni ja spirituaalsuse ruum, mis seostub intensiivse esteetilise ja emotsionaalse elamusega. Selles ruumis on ühtaegu stabiilsust – see on piiratud ja kaitstud, kindla kiviga nurk, kus on käidud juba ammu ja mis püsib aiva ühesugusena – ning kaduvust – selles on tunda aja paratamatut kulgu, lapsepõlve ja ehk ka lapseusu mahajäämist ning kirsioite üürikest õilmitsemist. Seesugust ilu ja turvalisusega seostuvat aeda kohtame Kaplinski loometee alguses teisalgi. Näiteks luuletuses „LEGEND PÄIKESENEITSIST” seostub aiaga hoitud ja hooldatud saamine, turvaline uni ja taas ka aja pöördumatu kadumine päevade lõputus ringkäigus: „aga tänane päev ei tule enam / kuigi päike tõuseb jälle / siis kui kustuvad tähed / keegi paneb mu peale /

¹ Vt <http://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/P/bo18047511.html> (22. X 2015).

oma pehmed käed / ja ma uinun / kuuldes lindude laulu / valgetes õites aiast” (Kaplinski 2000: 38). Kolmandaks sellelaadiliseks näiteks võiks tuua katke luuletusest „TUUL MERELT”, milles aeda küll otsesõnu ei mainita, küll aga loeme: „Õitsvate õunapuude vahelt / vaatavad mind kellegi kurvad silmad / mida olen juba kusagil näinud” (Kaplinski 2000: 42). Ka siin näib olevat tegemist tuttavliku õitseva viljapuuaiaga, mis varasema kogemusega seostudes paigutub eksplitsiitselt ajateljele.

Luuletuse sama alaosa lõpus kohtame aga stseeni, kus „vanad pärnad on langetanud vee kohale / hämaratest mõtetest tulvil pead / liival on valguselaike / ja sammaldunud kivil laulab linnuke” (Kaplinski 2000: 42). Selles rahulikus looduspildis ei ole tingimata tegemist aiaga, küll aga leidub siin samuti kontemplatsiooni, puid, kivi ja linnulaulu, lisaks mainitakse vett. Seesuguste komponentide loetelu ärgitab nende kokkuvõtlikuks kirjeldamiseks kasutama ladinakeelset fraasi *locus amoenus*; troopi, mille kohta Rooma kirjanduse maastike uurija Diana Spencer (2010: xv) on öelnud, et sellega tähistatakse „võluv (charming), meeldiv (pleasant) ja veetlevat (delightful) kohta”. *Locus amoenus*’e klassikaks kujunenud definitsiooni pakkus 1948. aastal välja Ernst Robert Curtius, kelle tähelepaneku kohaselt iseloomustavad sellist südamesoovide kohta, mis meenutab igavest kevadet õndsate surmajärgses elus (Curtius 1990 [1948]: 186), muru, puu (või mitu puud), aas ning allikas või oja; lisanduda võib linnulaul. Kõige keerukamates näidetes lisandub tuuleõhk (Curtius 1990 [1948]: 195). Troobi päritolu kohta osutas Curtius, et seda tuleks otsida juba Homeroose, Theokritose ja Vergiliuse loomingust, kellelt hilisantiik ja keskaeg pärisid ideaalmaastikena „segametsa ja *locus amoenus*’e (kus õilmitsevaid aasu leidub *ad libitum*)” (Curtius 1990 [1948]: 193). Just sellest kaunist paigast² arenesid välja maapealse paradiisi kontseptsiooni mitmed vormid, ning üks selle tuntumaid kirjanduslik-mütoloogilisi esinemiskujusid on mõistagi Eedeni aed, mida paljude teadvuses esmalt defineerivad viljapuud – nagu ka Kaplinski esimesi luulelisi aedu.

Modernsema klassikaks kujunenud luulenäitena lindude ja lilledega rohtaiast võib meenutada „Burnt Nortonit” T. S. Elioti „Neljast kvartetist”, mille esimeses osas leiduvad read: „Mälus kaigub sammude kaja / vahekäigus, mida me ei valinud, / ukse poole, mida eal ei avanud / roosiaeda. Nõnda mu sõnad / kajavad su meeles. / Kuid milleks / peab häirima tolmu roosilehtede liual, / seda mina ei tea. / Muidki kajasid / elutseb aias. Kas järgime neid? / Kähku, ütles lind, otsi neid, otsi / kohe seal nurga taga” (Eliot 1999: 45–46). Keskkon-naelementide taustal tõstab see luuletus fookusesse nii lõplikult selja taha jäänud kui ka lõputult eel- või kohaloleva aja, mis kondenseerub aiaga piiritletud aegruumipunktis. Elioti aed, kuigi seda inspireerinud lähtekohaks on konkreetne küla Inglismaal Gloucestershire’is, on ilmselgelt ja ootuspäraselt tugevate religioossete konnotatsioonidega – siin kajab vastu *hortus conclusus*, Saalomoni ülemlaulu suletud rohuaed (Ül 4:12), kristlikus traditsioonis Maarja embleem, kellega seostub näiteks ka roosipuu ja Elioti tekstis hiljem esile manatav voolava vee läte. Erinevalt Eliotist ei lähtu Kaplinski luuletuse alguse viljapuuaiad küll nii üheselt mõistetavana judeo-kristlikust tavast, kuid päris religiooniseoseliste kõrvutusvõimalusteta nad siiski pole – õites aia teispool-

² Seda eestikeelset nimetust kasutab Janika Päll (2013) artiklis „Eesti bukoolikast”, mis tutvustab *locus amoenus*’t bukoolikažanri olulise elemendina ning jõuab järelduseni, et žanr ise lähtub meil pigem rahvusvahelisest kui omamaisest traditsioonist.

susele viidatakse pea otsesõnu: „see tuuline elav ja liikuv maailm ja kangastus ühest teisest / kus koit suudleb kirsipuude õlgu...” (Kaplinski 2000: 157).

Suletud aia näol on tegu piiritletud korrastatusega, mis vastandub seda ümbritsevale vabalt ja sihipäratult vohavale vegetatsioonile ning võib seega eeldada selle rajajat-korrashoidjat. „Aednik oli jumala abiline suures maailma päästmise plaanis, tema käe all pidi loodus uuesti paradiisiks saama,” kirjutab varauusaja aednikest kõneldes keskkonnaajaloolane Ulrike Plath (2015: 50). Ning tõepoolest, aedniku kuju on Kaplinski luules samuti olemas, ja sealjuures selline, kes tõesti sobiks kosmilist aeda valvama ja hooldama. Luuletus, mille avavärss sedastab: „AEDNIK ÜTLES KORD”, jätkub: „et tema on valgus” (Kaplinski 2000: 61). See uustestamentlikuna kõlav definitsioon juhatab sisse teksti, mis hiljem põimib kokku loodud maailma koostisosad ja „kõige valgemad sõnad / mis ta teadis” (Kaplinski 2000: 61). Luuletuse lõpp viitab aga taimseusele, mis võrsub pinnasest, mis erineb aedniku südame liivasest lagedusest tol päeval, ning ühtlasi toidab seda pinnast: „las me saame puudeks teineteise silmade ette / ühte kasvavaiks puudeks / ja kui see nõnda olema peab / las läheb mu elu las saab minust muld / kuhu ta tärgata võib / muistsete aegade vaikuses” (Kaplinski 2000: 61). Kaplinski õhulise ja õielise aiamaailma kõrvale astub seega tegelik kasvu- ja lagunemisvõimalus. Kujundid ei liigu ta luuleruumi mitte üksnes intertekstuaalselt, pikkadest traditsioonidest tuttavate käibepiltidena, mis seal valmiskujul ning rikkalikult assotsiatsioonidega laetuna viitamist ootavad, vaid neil lastakse luuletuste ruumi astuda kui millegi, mis tärkab ja võrsub sealsamas ruumis olemasolevast ja arenevast pinnasest. Kirjandustraditsiooni intertekstuaalsed aiakirjeldused lõikuvad aia kui taimede kasvukoha mõistmisega funktsioneeriva süsteemina, mis vajab oma olemasoluks mulda.

Mulla sees, all ja peal

See, et taimede kasvusubstraadiks on muld, on osutus, mis tekstist teksti ringlevate etableerunud troopide tavakasutuses tõenäoliselt esile ei tule. Elutsükklisse materiaalselt lõimitud mullale on lähenetud pigem teiste distsipliinide raames, nagu seda teeb Eesti Maaülikooli mullateadlane Indrek Tamm, kelle loengumaterjalid osutavad mulla definitsioonis kolmele algmomendile: „Mullaks nimetatakse maakoore pindmist kobedat kihti, mida aktiivselt kasutavad kõrgemad taimed ja mikroorganismid ning mida muudetakse organismide ja nende laguproduktide poolt”; „Muld on tekkinud elusa ja eluta looduse (kivimite) pikaajalisel vastastikusel toimel. Muld on eluta ja elusa looduse vahelüli ning hädavajalik elu eksisteerimiseks maismaal”; „Muld hõlmab maakoore pindmist osa sügavuseni, kuhu ulatub elutegevus” (Tamm *s.a.*). Esmadefinitsiooniks pakutav tutvustus osutab ka mulla alla jäävatele, sügaval maapõues leiduvatele kivimitele, samuti mulla tekkeprotsessile ning vahendajarollile elusa ja elutu vahel. Kuigi Kaplinski õilmitsevaid rohtaedu sisaldavad tekstid ei tarvitse sügavat vertikaalselt juurdumist meelde tuletada rohkem kui õndsas aia kujundid kusagil mujal, teadvustatakse kivimilist aluspõhja nii mõneski tema konkreetsest geograafiast lähtuvas luuletuses. See ei pruugi tähendada osutamist visuaalse maastikuelemendina oma osa nõudvale paljandile või pangale (kuigi ka taevaskojad ei jää mainimata). Pigem vormib kujutluspilti geoloogiliste ajastute settimiskaala teadvustamine ja sellest tulenevad alus-

kivimid, ordoviitsiumi lubjased setted Põhja-Eestis (nt Tallinna „tõeline nägu ilmutab end / aluspõhjas ja lubjakivis kus / olendid ja asjad on jõudnud tööks saada / ja kõnetavad arusaadavas keeles / mind lõunaeestlast...”; Kaplinski 2000: 82) ning punane devoni liivakivi Lõuna-Eestis (nt „kord mere nüüd maa põhja devoni liivakivi / ta on olemas ta jõuab kanda / meid ja kõike mis oleme temale toetanud”; Kaplinski 2000: 76).

Sügaval ladestunud aluskivimid mulla tekkeprotsessidesse siiski otseselt kaasatud pole, samas kui mulda kujundavate tegurite loetelus on esikohal rohelised taimed (Tamm *s.a.*) ning see aineringlus on miski, mida Kaplinski tekstid korduvalt meenutavad.³ Mitmes kohas osutavad need eluslooduse suremise ja lagunemise ning mulla tekke vahelisele seosele ja mulla potentsiaalile sellest hiljem tähtsat taimset elu silmas pidades. Idülliline *locus amoenus*'e troop seesugust alusnõuet tavapäraselt meelde ei tuletata, kui just ei peeta silmas eedenliku müütilis-kirjandusliku aia erilist viljakandvust (viljakus on mullateaduse seisukohast mulla kõige iseloomulikum ja tähtsam tunnus; Tamm *s.a.*). Ajaloos on siiski ette tulnud idealiseeritud aia troobi viljakusdimensiooni rakendamist, näiteks eurooplase silmale ootamatult lopsaka ja külluslikuna tundunud Uue Maailma projitseerimisel inimestele hüveliseks kasutamiseks mõeldud jumaliku aiana (vt nt Smith 2005 [1950]). Kaplinski tekstides kipub aga muld olema miski, milleks lõpuks saadakse, kuid millest Issand kas implitsiitselt või otsesõnu ka taas üles äratav, kui pidada silmas mitmete luuletuste kvaasireligioosset kõrvalvarjundit. Ühelt poolt ilmneb muld seega personaalse saatuse sümboolse osana, mis üldistavalt, peaaegu et metafoorselt kujutab füüsilise keha kaduvust. Teisalt aga on muld materiaalsema aineringi oluline ja käegakatsutav lüli, biolaguneva materia kvintessents. Mõlemat perspektiivi ühendab pühendusluuletus Artur Alliksaarele: „See mis su saatuseks sattus / algosiks saab mulla all” (Kaplinski 2000: 141). Mullastumise täpsem protsess leiab kujutamist luuletuses „IGA SURIJAJA”, mille lõpus jääb järele „ainult pimedus ja mulla / ja mitme tuhande / suu suise haarme lõua liikme / liikumine mis jagavad kõik ära jätmata / ühtki nimetust ühtki mõtet / sellesse kes lamab vaikselt pimedas / paremal küljel pea põlvedel / kõrval murtud oda ja nuga ja käevõru ja mõrane pott” (Kaplinski 2000: 73).

Pimedus ja nimetuste ning mõtete puudumine füüsilises looduslikus ringkäigus vastanduvad kontrastselt kosmilise igavese aedniku valgusest tulvil sõnadele. Samas on mitmeid tekste, millesse on ühtaegu sisse loetav nii füüsilise, lagunemise ja aineringluse liikumise kui ka spirituaalne, igavikku ülestõusmise pool, näiteks: „kõik mis mulla all ootas ja lamas / avab silmad ja ongi siinsamas // põrmule põrmust puhkevat lohtu / kannikesi ja kopsurohtu // savist sai ihu tuulest sai hinge / muud ei olegi tõuske ja minge” (Kaplinski 2000: 111). Esmapilgul domineerib religioosne diskursus (paralleelsed ollused „põrm” ja „savi” inimkeha loomismaterjalidena; ihule hinge sisse puhumine jumaliku tuulehinguse läbi ning uustestamentlik käsk „tõuske ja minge”, mida seal võidakse esitada päris murrangulises kontekstis – vrd korraldus „tõuse püsti ja mine linna” Saulusele Damaskuse teel, Ap 9:6, ja seejärel Hananiase läkitamine Sauluse juurde nendesamade verbide abil). Kuid kevadisel

³ Pikem teos „Läbi metsa” viitab mõjule, mida aluspind ja mullaviljakus avaldavad taimestikule Vana-Võrumaa metsaalusel: „Tahaksin lennata. Õhus ei ole rästi. Ja õhku ei jää jälgi. Olen tüdinud sellest lopsakusest, naatidest, nõgestest, vaarikatest! // Tahaks liivamaad, kivimaad. Tahaks nõmme. Loopealset – Saaremaad, Muhut” (Kaplinski 2000: 779).

metsaalusel puhkevad põrmust lilled – ning seda mitte üksnes traditsioonilise luulekujundina, nagu Koidulauliku isamaa pinnal ikka, vaid konkreetsete tööpoolest kevadises metsas ette tulevate liikidena, millest vähemalt kopsurohi ei kannu ülemäärast luuleliste assotsiatsioonide taaka. Taastärkamislillena võib esineda näiteks nurmenukk (Kaplinski 2000: 87) või magun (Kaplinski 2000: 115); ülestõusmistulevikku võib näha ka puudes: „puusoonis ja südameis / me ärkame ükskord päris” (Kaplinski 2000: 117).

Religioosse lisamõõtmega mullastõusmine võib olla isiklik või taimne, kuid üles võib ärgata ja aktiivselt oma elusust kinnitama hakata ka muld ise: „sa tohid minna ja tulla / niitude lillelist lina / üles on hõiganud mulla / üks kes on suurem kui sina” (Kaplinski 2000: 114). Sellisel puhul võib Kaplinski mulla kõrvuti seada õitsva aasaga, mis on *locus amoenus*’e sagedaseks elemendiks, kuid seda on võimalik lugeda ka mitte üksnes inimese (ja vaikimisi teistegi organismide) kehalise olemise lõppstaadiumina, vaid tõesti taimkatte edasise kasvupinnasena, „maakoore pindmise kobeda kihina” (Tamm *s.a.*). Koolnu vaatevinklist võib muld osutada aga lihtsalt ümbritsevaks keskkonnaks, millest koos teiste liikidega taas lähtutakse: luuletuses „PÄEV TULI HOMMIKU POOLT” leiab meenutus „Pime vist oli muld / silmis, huulil ja kõhus...” jätku: „Oh seda virgumist: / sõrmed juurtega ühte” (Kaplinski 2000: 116).⁴ Inimkeha ja taime samasusest ning emaihu ja maapinna sarnasusest, elu tsüklilisest uuenemisest tehakse kokkuvõte: „meie lõpmata juured / virgumas alles magamas veel kivilõheded mullas / teadmata endki mõistmata kes on see kes põimub neisse / läbi pimedada maa nii kohtuvad puud korruga / ülemises ja alumises maailmas läbi ema tumma ihu / sõrmed sõrmedega lehed lehtedega nimmed nimmetega / tasa variseb meie vahelt veri ja muld / su noor keha lööb lõkkele kuivanud lehtede all” (Kaplinski 2000: 237).

Kõige ikoonilisem kuju taimede seltsis taastärkajate reas on küllap väike kuningas luuletusest „ÜKS KUNINGAS OLI KORD MAATA”, kes lõpuks jõuabki ära oodata oma aja, mil maamuld ise tegusaks muutub ja tema juurde tuleb: „kui maa pääl sulas lumi / ja maa alla nõrgusid veed / muld liikus ja liigutas laudu / et enam ei kestnud need” (Kaplinski 2000: 121). Kuninga luude vahele sirutab seejärel sõrmed elupuu, mis Eesti perspektiivist nähtuna on võõrliik, tavapäraselt kultiveeritud kalmuaiataim; samas aga saavad kuninga kalmul kokku ka maksalilled ja kikkapüks, mis pole mitte üksnes kohalikud kevadised metsalilled, vaid esinevad omaolemist rõhutavate maalähedaste murdenimede all. Sinililled silmadel on küll rahvalauludeski kadunukese ihulist hauast tõusmist takistavate argumentide seas (seda on meenutanud ka nt Kaplinski 1999), kuid elu ringkäik, mis jätkub mullas ning taimedes, on surmast tugevam. Taas lisab materiaalse aineringe ja toitumisahela tunnustamisele kõrgema spirituaalse mõõtmega luuletuse finaalis kasutatud Pauluse („Surm, kus on sinu võit?” 1. Kr 15:55) parafras „oh haud kuhu jäi sinu võim” (Kaplinski 2000: 121).

---

⁴ Surmajärgne taimeks teisenemine pakub ka järjekordse Elioti-paralleeli: „Ükskord õide läheb kooljas / maetu alla lävepaku” (Kaplinski 2000: 129), mis, kuigi selles ei mainita aeda, näib haakuvat „Ahermaas” esitatud järelepärimisega: „See korjus, mille mullu oma aeda istutasid – / on’s kasvama see läinud? Töötab õisi?” (Eliot 1999: 15.)

Omamine ja korrastamine

Kuninga saatuse ökoloogilise ja religioosse käsitlemisega liitub ka kolmas, ühiskondlik mõõde: tema probleem peitub algselt selles, et erinevalt teistest ei ole tal maad. Seega ei saakski see kuningas olla aednik, ei saaks maad harida, sest haritav aed on seotud maaomandiga; ta ei saaks seda enda vastu seada ega objektistada, sest maaga on võimalik vaid üheks saada, nii et surmainsana kinnistab sideme maaga. Teatava modifikatsioonina kõlab kuninga saatusega paralleelselt Vercingetorixi trotslik retoorika: „Caesar, sa võid / võtta meilt maa, kus me elame, / aga maad, kus me surime, ei saa meilt võtta” (Kaplinski 2000: 253). Selles jääb kajama teatav põlisameerikalik paatos, et maad ei ole võimalik väliselt omada, osta ega müüa. Ja kuni prevaleerib selline hoiak, on tõenäoline, et maata aiad (ehkki nendega kõrvuti joonistub Kaplinski luuleloomingus selgelt välja muld kui kasvusubstraat ja toimib aineringe) on eelkõige abstraktsed paradiislikud viljapuuaiad kusagil igaveses kõiksuses, mis enamasti aja möödumist markeerivalt öitsevad, kuigi võivad vahel harva ka külluslikult vilja kanda: „rahu õuntele pirnidele ploomidele aprikoosidele apelsinidele / metsikutele roosidele raudteevahi hurtsiku ees Requiem / Requiem aeternam” (Kaplinski 2000: 148).

Ajaloolased on omalt poolt täheldanud aiakultuuri kui teadvustatud ja kultiveeritud nähtuse teket teatud majanduslike tingimuste tekkides. Näiteks oma aedade poolest kuulsal Inglismaal muutus põhjalikum ja pühendunum tegelemine aiandusega võimalikuks alles renessansiajal – enne seda söödi kasvatatud saadused hinge sees hoidmiseks kohe ära, kuid siis hakkas levima aiapidamine, mida võeti ette puhtesteetilistel põhjustel või laiaulatuslikumaks tootmiseks. Renessansiuurijate Michael Leslie ja Timothy Raylori kinnitusel oli 1575. aastaks inglise maa-aadli seas levinud võime kujundada maastikku keerukatest intellektuaalsetest motiividest lähtudes ning ka soov sellega tegelda; ja umbkaudu samal ajal oli saanud kultiveeritud või haritud maastikust üksnes füüsilisest rabamisest kõrgemale tõusva, üha süvenenema maaga tegelemise tõttu üks võtmemetafoore ka rahvusliku, religioosse ja individuaalse identiteedi diskursustes (Staub 2012: 99–100). Ajastutsitaadina võib toonast protsessi näitlikustada ja aia kui sihipäraselt kultiveeritud ja korrastatud süsteemi teadvusesse kinnitumist illustreerida ka nii tuntud tekst nagu „Hamlet” (ca 1599–1602), milles maailma, kui see tundub olevat talumatult hukka läinud ning paheline, võrreldakse hooletusse jäetud aiaga, kust kõik kasulik ja kaunis on hooldava käe puudumisel kadunud: „Kui tüütu, läila, tuim ja tühine / näib mulle kogu selle ilma viis! / Ptüi, ptüi küll seda rohimata aeda, / kus seemet kasvatab vaid vohav rämps, / mis võimust võtnud on” (Shakespeare 1975: 16). Aia säärast üheselt kunstipäraselt metafoorset kasutamist kõrvuti individuaalse aiasaaduse (äraseletatult – taime) metafooriga leiab Kaplinskilgi žanrilt renessansiajaga igati harmoneeruvast sonetis „*** Ma olen laguneva veski vaim”: „kas jään kui seeme pudund keset padu / kui karjane kel laanes uitab paim / või olen homme mullast kerkiv taim / või närbuv aed mis ootab lumesadu” (Kaplinski 2000: 100), ent tema kirjutatus lausmetafoorsus kindlasti ei prevaleeri.⁵ Küll võib ajalooline aed osutada müütillis-ajaloolise kadunud ajastu, ilmselt mõisaaja markeerijaks haruldaste või hääbunud nähtuste jadas, mis sisaldab „muinasjutu-Liivimaa võimalusi musti

⁵ Kaplinski metafoorikasutuse kohta vt lähemalt Krull 2000: 939–942.

toonekurgi laule ja / õunaaedu” (Kaplinski 2000: 164). See tuletab meelde töiga, et juba Rootsi ajal „Balti provintsid ei olnud ainult impeeriumi rukkiaiat, vaid ka selle õunakelder”, nagu kirjutab Plath (2015: 51), kes paigutab moodsa aianduse esilekerkimise Baltikumis omakorda XVII sajandi lõppu.

Ent ajaloolisele ajale viitav käegakatsutav realistlik detail oli ometi peidus ka eespool viidatud eedenlikule viljakusele ja igavesele rahule pühendatud värsiridades: rooside taga seisis raudteevahi hurtsik kogu oma madalas konkreetsuses ja ebapoeetilisuses. Nõukogudeaegsete raudteeäärsete peenramade järeltulijad hingitsevad siin-seal tänapäevanigi, just peenramaa, tarbeaed on see koht, kus aia ja mulla mõiste reaalselt kokku saavad, kus inimene maad harides ja sellelt saaki lootes selle enesele vastu seab, selle asemel et mullaga sujuvalt ja ülevalt ühte sulada. Lõpetuseks tuleks seega heita pilk neilegi luuletustele, mis seostuvad kätt-mullaseks-tegeva aiapidamistegelikkusega ja hakkavad ajapikku igavestele ning suurtähenduslikele aedadele osutavaid tekste asendama. Kõige kujukamalt vahendab neid küllap argitegelikkuse ülistamisele pühendatud kogumik „Õhtu toob tagasi kõik” (1985), kuid peenra- ja kasvuhoonehetki võib leida teisaltki.

Peenramaa ja potipõllundus

Eesti Rahva Muuseumi teadurite Terje Anepaio, Reet Piiri ja Ellen Värvi andmete toetudes on Nõukogude Eesti potipõllunduse tegelikkusest teinud kokkuvõtte ajakirjanik Aigi Viira (2012). Viidates ENE andmetele, et toona tegeles Eestis potipõllundusega üle 100 000 inimese, kirjutab ta aiandus- ja suvilakooperatiivide tähtsusest ning osutab ka riiklikult soosivale suhtumisele isiklikku aiapidamisele, mis leidis toetust kõrgeimal parteilisel tasemel: „NLKP Keskkomitee 1982. aasta maipleenumil vastu võetud toitlusprogrammi ülesandeks sai „tagada elanike kindel varustamine kõigi toiduainetega, märgatavalt suurendada kõrgeväärtuslike toiduainete tarbimist ja oluliselt parandada toidustruktuuri”. Teema oli nii oluline, et partei soovitas 1983. aastal Tartu linnakomitee aianduskooperatiivi juhatusel teha selgitustööd, et maad ei kasutataks üksnes suvitamiseks, vaid „kõik peaksid kasvatama kas puu- või juurvilja”. Neid protsesse illustreeritakse ERM-i kirjasaatjate meenutustega maatöödest Järvakandis ja Savernas, kus aiaharimine käis madaltehnoloogiliselt käsitsi, kui just majandist kartulivagude ajamiseks hobust laenuks ei saanud.

Saverna pole kuigi kaugel Kaplinski maakodust Mutikul, kus kasvatatud toidulisa on olnud lastega pere jaoks kindlasti omal kohal sõltumatult igasugustest parteiprogrammidest või propagandaüritustest.⁶ Aiatöö tähendab pidevat tegutsemist, talitamist ning käte külge panemist, kokkupuudet, mis mõjutab keha ja teadvust, kuid ei tähenda tingimata otsest füüsilis-spirituualset transformatsiooni. Tegevused täidavad aega diskreetselt ja lineaarselt, aeg ei ümbritse vaatepunktioomanikku kontinuaalselt ning jagamatult,⁷ ja see kõik leiab tee ka luulesse: „Tulin linnast. Võtsin naabri juurest mõned kurgi

⁶ Kunagist aiasaaduste ise kasvatamise tava on kommenteerinud Kaplinskigi arvamuspaldas „Aiad omale ja teistele” (Kaplinski 2003). Täna Mart Velskrit sellele kirjutisele tähelepanu juhtimise eest.

⁷ Siin võib näha sarnasust Tartu–Moskva semiootikakoolkonna eristusega ajaloolise ja mütolooilise mõtlemise vahel (vt nt Lotman 2002).

ja lilletaimed, / panin lilled sahvrisse jaheda kätte, istutasin kurgid ja linnast / toodud piprataimed kasvuhoonesse, kastsin neid, niitsin noorte / õunapuude ümber lokkavaid naate, nõgeseid ja võililli ning / tundsin siis, et olen higine ja väsinud, läksin alla tiigile, võtsin / riidest lahti ja läksin ujuma” (Kaplinski 2000: 757).

Alates XIX sajandi lõpust kuulub aed talumajapidamise juurde ootuspärase koostisosana (vt Plath 2015: 52) ja on seega loomulik osa kodust, element, mis seda kompleksmõistet teiste seas sünekdohlikult esindab: „tulla tagasi / koju aia kaevu / värava lehiste / mesilaste juurde” (Kaplinski 2000: 454), või siis „sügis tulemas / majja aknasse aeda” (Kaplinski 2000: 504). Neis loeteludes on aed osa ka igatsuse ruumist ja mingil määral jätkuks varasemale Eedenile, mida nüüd esindab konkreetset õunaaed. Kuigi, nagu eespool nägime, võib viljapuuaialegi tulla niitmine kasuks, vajab ta kord istutatuna siiski veidi vähem igapäevast ja -nädalast hooldamist ning võib siis, kui inimasustus ta lähedalt kaob, säilida kauem kui üheaastaseid taimi toitev peenraama. Nii toimub see tekstis „Läbi metsa”, kus ümbritsev loodus on järk-järgult enda alla võtmas metsa keskele jäävat mahajäetud maja: „Aias on veel üks poolkuivanud kirsipuu. Enamus õisi on õitsenud ja paistab, et mõni mari tuleb ka. // Aiamaa ääres saavad kullerkupud ja kurekell kokku. // Esimesed lepad on juba jõudnud esimeste ploomipuude kohale” (Kaplinski 2000: 781). Ühenduslülil üleajalise kestvusega ei kao seega täielikult ka nendest õitsvatest viljapuuadadest, millel võib olla konkreetse koha või ajaga seotud referente. Kui taas kord jõuab kohale kevad koos oma äraigatsustega, siis „Tammelinnas ja Tähtvere aedades / löövad lahti esimesed kirsioied” (Kaplinski 2000: 617). Teises maailmasõjas tuhaks saanud juutide mälestust jäädvustades kirjutab Kaplinski: „ebemeke teist laskus ehk valgele valgele / õunapuuõiele mu vanaisa tunases aias” (Kaplinski 2000: 629), ning õunapuuõis on kujundiks ezrapoundilikus tähenduses kui intensiivse iluelamuse kehastus: „Üks õunapuu õieleht variseb rohtu. / Ilu löikab sügavalt nagu noaga, / löikab isiksuse mitmeks tükiks” (Kaplinski 2000: 728).

Kui aga parajasti pole fookuskujundiks õilmitsev aed selle üürikeses ilus, tuuakse viljapuud mõnikord ka ülevuse pjedestaalilt maha. Lõppeks on nad siiski inimesest sõltuvad, neid tuleb istutada, kaitsta ja tagasi lõigata: „Inimesed tulid turult, ploomipuuistikud käes” (Kaplinski 2000: 594) või „Lähena aeda noori kirsipuid kuuseokstega katma” (Kaplinski 2000: 812). Maised ja konkreetset õunapuud õitsevad vähem ja kannavad rohkem vilja, ilulevad vähem ja sünnivad rohkem patta panna, neist saavad Valge klaar ja Antonovka ja Croncels, igauks oma erijoonte, viljumiskuu ja maitseomadustega. Ning kui millestki nii suurest nagu surm on raske mõelda, võib küpsemise ja lõpuga seoses selle asemel mõelda hoopis sõstardest, „kes on nii valmis, et / pudenevad juba, kui põõsast puudutad” (Kaplinski 2000: 831).

Aiamaa on õunaaiaist veelgi maalähedasem ja praktilisem nähtus. Aiamaal kasvatatakse igasuguseid kultuure ja see on olemas linnaski, eraldi mainimist vääriavad sinna püstitatud kasvuhooned, milles lisaks eespool mainitud kurgile ja piprale kasvavad ka näiteks tomatid (Kaplinski 2000: 657). Kui aiatööriistadest muidu eriti juttu ei ole (trimmerieelsel ajal käib niitmine tõenäoliselt vanal heal moel vikatiga), siis seoses aiamaaga mainitakse korduvalt sellist poeetilises kontekstis üpris ootamatut tarbetoodet nagu kasvuhoonekile: „Kevad on käes, igemed veritsevad, / silmad on valusad valgusest,

/ mis helgib vastu viimastelt lumelaikudelt / ja kasvuhoonete kilelt. Aiamaa tagant / seletab silm paplite pungi ja taamal / luhal virvendavas vees ukerdavaid parte” (Kaplinski 2000: 580). Kilet tuuakse laost, see säriseb staatilisest elektrist: „Kui kerisin seda / ühest rullist teise, kargas sädemeid / raginal mulle sõrmedesse” (Kaplinski 2000: 616) ning tugeva tuulega „kasvuhooone kile lööb lakerdama” (Kaplinski 2000: 638). Arvatavasti üpris kaheldava esteetilise väärtusega ja küll piiratud kasutusajaga, kuid ilmselt mitte biolagunevast materjalist kilekasvuhooone, mis on püstitatud inimese vahetuid väikesi vajadusi silmas pidades, on omal kombel vastukaaluks nii igavese paradiisiaia ilule kui ka ökoloogilise aineringi poetiseerimisele.

Aiatöö käigus mullaga kokku puutumine laseb sellelgi paista teisest vaatenurgast, objektina, mida inimene töötleb ning mille muutuvad omadused on tema meelele hoomatavad üksnes siin ja praegu: „Jumal on lahkunud, tundsin selgesti, / kaevates maad rabarbripõõsa juurte alt. / See oli must ja niiske” (Kaplinski 2000: 792). Vahetu tähelepanek fikseerib mulla omadused ühes konkreetses kohas ja hetkel, tegu ei ole kinnistunud epiteedi abil mulla automaatselt mustaks tunnistamisega, vaid selle hetkekvaliteedi kommenteerimisega, samas kui teisel ja teisel momendil võivad tumedus ja niiskus mullast kaduda, mis võib seada kahtluse alla selle võime tulemuslikult saaki pakkuda: „Aiamaa tolmas ka – uskumatugi, / kudas sellest tuhakarva mullast / kasvab ilus haljas salat ja spinat” (Kaplinski 2000: 793). Vihm, mulla rikastamine veega on aiapidajale tööpoolest oluline ja kui seda napib, tuleb appi võtta kastmine. Inimene üritab oma tegevusega lokaalseid tingimusi mõjutada vee loomupärase ringkäigu suurt protsessi osalt matkides ning selle nimel omaendagi veekasutuse jääke suunates ning kontrollides: „Hernekaunad, mis ei paisu enam. / Kapsad, kellel pealoomine pooleli. / Solgipang ja pesuveed saavad hoitud / mõnele janus põõsale või lillepuhmale” (Kaplinski 2000: 652). Need põuaaja piiratud veekogused pole siiski võrreldavad sellega, mida looduslik vihmavesi suudab peenramaalt välja võluda: „Kui vihm on võimalik, / on kõik võimalik – spinat, salat, redised ja till, / isegi porgandid ja kartulid, isegi mustad / ja punased sõstrad” (Kaplinski 2000: 795).

Mitmekesiste köögiviljade kõrval kasvatatakse aias ka marju, mis samuti aega ja energiat nõuavad – maasikad vajavad rohimist, sõstrad ja tikrid koristamist ja töötlemist: „Tiia ja Elo-Mall rohivad aias maasikamaad” (Kaplinski 2000: 767); „Puhastasime seltsis tikreid, võtsime esimesed / värsked kartulid. Käisin Lemmituga poes suhkrut toomas. / Aga selgus, et suhkrut ei ole – moosikeetmise aeg” (Kaplinski 2000: 651). See kaubandusolusid dokumenteeriv argine detail meenutab järjekordset tõika piiratud toiduvalikuga nõukogude reaalsuses, kirglikku hoidistamist, mis käivitus hooajaliselt aia- ja metsasaaduste valmimise järgi ning võis kauplused tööpoolest suhkrust tühjaks jätta. Etnoloog Ester Bardone (2013: 38), kes on vaadelnud marjatarbimise ja moosikeetmise tavasid Eestis läbi aegade, osutab koduste hoidiste valmistamise riiklikule propageerimisele Nõukogude ajakirjanduses ja televisioonis ning nimetab teost „Hoidised” (1959) Nõukogude Eesti kodukokkade piiblik. Kaplinski luuletuses osutab vastkorjatud marjade seltsis puhastaminegi suuremale kogusele, mis ilmselt mõeldud sissetegemiseks. Tikritega kõrvu leiab mainimist teinegi kohustuslik põllumajandussaadus – kartul (Aigi Viira artiklis nimetatakse normina kotti talvekartulit inimese kohta). Sellega suhestumine kartulivabariigis on kohalikele elanikele iseloomulik, tavaline igapäevaelu

osa, kuigi välisvaatlejale võib vao vahel tuhnimine jätta sama eksootilise mulje, nagu näivad kaugete kultuuride traditsioonilised põllundustavad kartulikasvatatajale, kelle jaoks suhkur on poekaup, mis võib ka kättesaamatuks defitsiidiks osutuda: „Pole mingit vahet kartulivõtu vahel Mutiku aias / ja suhkruroolõikuse vahel Viti Levul” (Kaplinski 2000: 605). Kui aga kumbki neist tegevustest seada kõrvu luulega, ei erine need oma harilikkuses ka luulest seal, kus seda tavapäraselt leidub: „luule (*resp.* luuletaja) on niisama vähe / eriline kui suhkruroopõld või kartulimaa” (Kaplinski 2000: 605). Tarbeaiandus, mida kartul siinkohal eksplitseerib, suhestub luulega, ülendamata kumbagi mingile kõrgemale tasandile, vaid tunnustades mõlema tähtsust igapäevaelu enesest mõistetava osana.

Maa eetika

Peenramaa harimine võib sellele pühendunu endasse jäägitult kaasa kiskuda. See nõuab pikaajalist füüsilist pingutust, mis soodustab isiklikku kontaktitunnet ja lähedust haritava maalapiga, ning haarab mõttedki kõike muud välistavalt endasse: „läksime ise aiamaale, kus juba / lokkas võilill ja orashein; maasikapeenardel / lillatas põldmünt, täis sumisevaid kimalasi. / Kõik tuli puhtaks kitkuda, läbi kaevata, / kiskuda juurhaaval välja orashein, osi ja kassitapp. / See läheb nii aegamisi, küllap hiljem / on hea mõelda, et oleme oma peenramaa mulla / sõrmede vahelt läbi lasnud. [---] Öhtul enne magamajäämist tulid silmade ette / aga ikka ainult muld ja juured, juured, juured” (Kaplinski 2000: 603). Maatöö on midagi, mis nõuab armutut rügamist ja võib olla vastandav, alistav ning midagi saada tahtev. Selle kujutamisel kirjanduses on muidugi samuti rida eeskujusid, mis poetiseerivad rasket rabamist ning vastuhakku loodusele, kohalikele Vargamäe meestele lisaks ulatuvad näited kaugeima klassikani, nagu seda on Hesiodose „Tööd ja päevad”, millele Kaplinski ka ise otsesõnu viitab: „Kartulid on võetud, saarepuud kolletavad. / Päevalilledel on seemned küpsed, antoonovka alt / tuleb mädanevate õunte lõhna – ikka / on töid rohkem kui päevi ja midagi / jääb ikka korjamata, koristamata, lõpetamata” (Kaplinski 2000: 677).

Sellist lõppematut, pidevalt juurde kasvavat tööd, ent ühtlasi ka selle protsessi teatavat nautimist ning selle üle uhke olemist kirjeldas kogu päeva kestnud rohimistööst kõnelnud tsitaat, kus aiamaal kasvavad taimed on rohijale tuttavad, nagu olid ka õunaaias vohanud heinad – ta tunneb need ära ja oskab neid nimepidi nimetada. Samas leiab aset Kaplinski puhul üsna ebaharilik taimede range jaotus umbrohuks, mis ei ole ära teeninud mingit haletsust, isegi kui märgatakse, et tegu on kimalaste meetaimega, ja kultuurtaimedeks, kel on lubatud koha peale kasvama jääda. Suhtumine umbrohu kategooriasse sattunud liikidesse, millest peenar tuleb puhtaks kitkuda ja mida välja kiskuda, on lausa pretsedenditult agressiivne.

Nii võib üllatuslikult tunduda, et Kaplinski ideaalne aed ning tegelik aiamaa võivad erineda luulemina looduskaitselisi positsioone puudutavate hoiakute osas. Need hoiakud tuletavad meelde kaksikjaotust, millele on maa eetikast kõneldes osutanud Aldo Leopold: ühest küljest tõlgendatakse maad maapinnana, mille funktsioon on olla produktiivne ja toota; teise, eetilise võimalusena aga tuleb esile suund, mis „suhtub maasse kui elustikku ning näeb selle

funktsiooni laiemalt” (Leopold 2008: 30). Kaplinski on suhestatud süvaökoloogilise hoiakuga (vt nt Oja 2007; Salumets 2014), kuid kas see kehtib üksnes siis, kui kõne alla tulevad teoreetilised traditsioonid ja abstraktsed arutelud ning endast suurema tajumine võib päris peenarde vahel kõrvale jääda? Ilmselt ta luule üldpilt siiski nii paradoksaalne ei ole – isegi sellele haruldasele tekstile leiab vabanduse, kui mõelda, et rohtunud peenramaalegi lähenetakse ausate maheviljelusmeetoditega ning kirjeldatavat tegevust rõhutatakse pigem keskkonnaga suhestumisest tekkiva vahetu ja autentse kehalise kogemuse allikana, mis ka inimese mõttemaailma võib täielikult vallutada. Küll aga on Kaplinski kaks aeda ja mõned mullad tänuväärt materjal, vaatlemaks nende mõistete käekäiku kirjanduses ühest küljest pikkade kunstitraditsioonide kestvuses ning teisalt tegelikkuse vahetute tegurite mõjuväljas.

Artikkel on valminud IUT 2-44 raames.

Kirjandus

- Bardone, Ester 2013. Strawberry fields forever? Foraging for the changing meaning of wild berries in Estonian food culture. – *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology*, kd 43, nr 2, lk 30–46.
- Curtius, Ernst Robert 1990 [1948]. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.
- Eliot, Thomas Stearns 1999. Ahermaa ja teisi luuletusi. Tlk Paul-Eerik Rummo. Tallinn: Hortus Litterarum.
- Hardyment, Christina (toim) 2014. *Pleasures of the Garden. A Literary Anthology*. British Library Publishing.
- Kaplinski, Jaan 1999. Hinge tagasi kutsudes. Saatesõna kantaat-kollaazile „Sünnisõnad”. – *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 62–65.
- Kaplinski, Jaan 2000. Kirjutatud. Valitud luuletused. Tallinn: Varrak.
- Kaplinski, Jaan 2003. Aiad omale ja teistele. – *Tartu Postimees* 3. I, lk 2. <http://jaan.kaplinski.com/opinions/tartuaiad.html> (18. X 2015).
- Krull, Hasso 2000. Ei ole sirget joont. Kaplinski luule kolmel teljel. – Jaan Kaplinski, Kirjutatud. Valitud luuletused. Tallinn: Varrak, lk 927–943.
- Leopold, Aldo 2008. Maa eetika. Tlk Riste Keskspaik, Indrek Reiland. – *Keskonnaeetika võtmetekste*. Koost, toim Aire Vaher, Riste Keskspaik, Külli Keerus. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, lk 17–35.
- Lotman, Juri 2002. Kultuuri fenomen. Tlk Silvi Salupere. – *Akadeemia*, nr 12, lk 2644–2662.
- Oja, Martin 2007. Jaan Kaplinski ning ökoloogiline vaade. – *Akadeemia*, nr 11, lk 2402–2410.
- Plath, Ulrike 2015. Õunad kui ajaloo peegel. – *Horisont*, nr 5, lk 48–55.
- Päll, Janika 2013. Eesti bukoolikast. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 420–439.
- Saguaro, Shelley 2006. *Garden Plots: The Politics and Poetics of Gardens*. Aldershot, Burlington: Ashgate Publishing.
- Salumets, Thomas 2014. *Unforced Flourishing: Understanding Jaan Kaplinski*. Montreal, Kingston: McGill-Queen’s University Press.
- Shakespeare, William 1975. *Hamlet*. Tlk Georg Meri. Tallinn: Eesti Raamat.

- Smith, Henry Nash 2005 [1950]. *Virgin Land: The American West as Symbol and Myth*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Spencer, Diana 2010. *Roman Landscape: Culture and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staub, Susan C. 2012. *Dissembling his Art: 'Gascoigne's Gardnings'*. – *Locus Amoenus. Gardens and Horticulture in the Renaissance*. Toim Alexander Samson. Malden–Oxford–Chichester: Wiley-Blackwell, lk 95–110.
- Tamm, Indrek *s.a.* Mullateadus. <http://www.eau.ee/~tamm/Mullateadus/ESIME-NE%20LOENG%20mullateadus.pdf> (18. X 2015).
- Viira, Aigi 2012. Söömine Nõuka-ajal: tühjust täis poeletid ja külluse all ägavad peolauad. – *Õhtuleht* 7. VII.

Two gardens and several soils: Jaan Kaplinski's gardens and vegetable plots

Keywords: Estonian poetry, Jaan Kaplinski, gardens, soil, *locus amoenus*, environmental history

The garden as a literary trope has a time-honoured tradition behind it. Its classic manifestations include *locus amoenus*, a pleasant and delightful space in perpetual bloom, as well as *hortus conclusus*, an enclosed leafy space bearing religious connotations. Gardening as an occupation has been compared to a continuation of God's work of creation on earth. However, these traditional tropes need not pay much attention to soil that has a crucial role in the cycle of matter between the living and the nonliving parts of the environment and makes the cultivation of surface vegetation possible.

In the early poetry of the Estonian author Jaan Kaplinski (b. 1941) the traditional garden image, particularly a fruit garden in bloom, tends to appear as a place suggestive of a promise of eternal solace. Independent of these, there are also poems that demonstrate an awareness of the living soil, as well as the underlying bedrock, as important components in the environment. Occasionally these texts also acquire a (quasi)religious dimension of death and resurrection; the latter may occur in the guise of a plant.

The soil and the garden come together at a somewhat later stage of Kaplinski's poetry, in particular the collection *Evening Brings Everything Back* (1985), which documents the passing of nearly a year in the life of the poet. The poems give evidence of the spread of kitchen gardening and preserve-making in Estonia during the Soviet years that helped to fulfil a gap left by the limited availability of food, and was thus also endorsed by the official Party line. The poems record the bodily engagement required by managing a vegetable garden, weeding and watering. In their treatment of the human mastery of the environment the texts stand out in the context of Kaplinski's work that more usually has been linked to deep ecology. Still, his take-on of gardening does not fully amount to an anthropocentrism that would counter the principles of land ethic as suggested by Aldo Leopold.

Ene-Reet Soovik (b. 1968), lecturer at the Department of English, University of Tartu; editor of the journal Sign Systems Studies, ene-reet.soovik@ut.ee